

سلسله آثار، حکمت و عرفان ۵

فلسفه وحی الهی

(مبانی جهان شناختی دینی)

تألیف:

استاد یحیی کبیر

عضو هیئت علمی دانشگاه تهران

کبیر، یحیی، ۱۳۳۳ -

فلسفه وحی الهی: (مبانی جهان شناختی دینی) / مؤلف
یحیی کبیر. - قم: مطبوعات دینی، ۱۳۸۶.

۴۵۸ ص. ... - (سلسله آثار حکمت و عرفان: ۵)

ISBN: 978-964-8818-76-5

فهرست نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه: ص. ۴۱۷ - ۴۱۹: همچنین بصورت زیر نویس.
نمایه.

۱. شیعه - عقاید. ۲. کلام شیعه امامیه. ۳. شیعه - اصول دین.
الف. عنوان. ب. عنوان: BF: مبانی جهان شناختی دینی.

۲۹۷/۴۱۷۲

۸ ف ۲ ک ۲۱۱/۵ /

۱۳۸۶

مطبوعات دینی

قم، خیابان ارم، شماره ۲۸۵

تلفن: ۷۷۴۲۸۴۷ - ۰۲۵۱

مرکز بخش: کتابسرای اشراق

قم، خیابان ارم، پاساژ قدس، شماره ۸۶

تلفن: ۷۷۴۴۶۵۰ - ۰۲۵۱

www.eshraqco.com

فلسفه وحی

(مبانی جهان شناختی دینی)

یحیی کبیر

(عضو هیئت علمی دانشگاه تهران)

* چاپ: طه (ص) * لیتوگرافی: سجاد * شمارگان: دو هزار جلد * نوبت چاپ: اول، ۱۳۸۶

ISBN: 978-964-8818-76-5

شابک: ۵ - ۷۶ - ۸۸۱۸ - ۹۷۸ - ۹۶۴

قیمت: ۲۵۰۰۰ ریال

فهرست مطالب

عنوان	صفحه	موضوع علوم تجربی در برابر موجودات غیر
مقدمه	۱۱	مادی ۴۳
شیوه کلام الهی:	۱۹	ظاهر بینی منکرین خدا..... ۴۵
شیوه حکمت الهی	۱۹	جهان غیر مادی و بینش مادی..... ۴۶
شیوه عرفان الهی	۲۰	بررسی بینش مادی..... ۴۷
		خانه از پای بست ویران است ۴۹
بخش اول: مبداشناسی و منتهی شناسی		جهان بینی علمی و جهان بینی مادی..... ۵۰
فصل اول: آغازشناسی	۲۵	حسّیون و مادّیون..... ۵۰
وحدانیت - توحید - وحدت	۲۵	گمان و خطای اندیشه ۵۱
پایه های مکتب.....	۲۵	دیدگاه قرآن..... ۵۲
جهان بینی و ایدئولوژی	۲۶	ادعای بزرگ ۵۲
مکتب و نگرش مکتبی.....	۲۷	انگیزه های انکار خدا..... ۵۴
رابطه جهان بینی و ایدئولوژی.....	۲۸	گریز از عقل ۵۴
شالوده جهان بینی	۲۹	خودپرستی به جای حق پرستی ۵۴
بینش مذهبی	۳۰	انحرافات اخلاقی ۵۵
راهی که باید رفت.....	۳۲	مادیگری اخلاقی و مادیگری عقیدتی .. ۵۷
نخستین درس اثبیا	۳۳	عقده های روانی ۵۸
راه های شناخت.....	۳۴	فقر اقتصادی..... ۵۹
بهره گیری از حواس.....	۳۴	جهت گیری های سیاسی..... ۶۰
رابطه مشاهده و تجربه	۳۶	مناقشه در دلایل خداشناسان..... ۶۱
ندیدن، دلیل نبودن نیست	۳۶	ناتوانی فکری..... ۶۲
راه های دیگر شناخت	۳۷	پدیده های طبیعت..... ۶۳
راه های شناخت خدا	۳۸	پدیده چیست؟..... ۶۳
سخن منکرین خدا	۳۹	در جستجوی علت ۶۴

تغییر، نشانه پدیده ۶۴	صفات خدا ۹۱
پدیده و غیر پدیده ۶۵	تسبیح و تنزیه خداوند ۹۴
آفریننده خدا؟! ۶۶	صفات سلبيه ۹۵
هر موجودی نیازمند علت نیست ۶۸	فصل دوم: تعادل - عدل - اعتدال ۹۸
پیرزن و چرخ نخ‌ریسی ۶۸	عدل الهی ۹۸
طبیعت نشانه خداوند ۶۹	قضاوت‌های سطحی و شتاب‌زده ۹۹
خدا در آینه فطرت ۷۱	محدود نگری ۱۰۲
خداشناسی فطری ۷۱	عدل تکوینی ۱۰۳
ابعاد روح انسان ۷۲	عدالت اجتماعی ۱۰۴
ندای فطرت ۷۳	اهمیت عدالت و رهبری ۱۰۵
سخن تاریخ ۷۴	سازش با ستمگر ۱۰۶
دین و پرستش در تاریخ ۷۵	عدالت در عمل ۱۰۶
اعتدال در امیال ۷۷	فصل سوم: منتهی‌شناسی - انجام‌شناسی
سری از اسرار عبادت ۷۸	قیامت - معاد ۱۰۹
معرفت قلبی ۷۹	حیات انسان پس از دنیا ۱۰۹
توحید و شرک ۸۰	پوچ پنداری ۱۱۰
توحید ذاتی ۸۰	نظام سنجیده ۱۱۰
توحید صفاتی ۸۰	سر منزل جهان ۱۱۱
توحید افعالی ۸۱	ایمان به معاد ۱۱۱
توحید نظری ۸۲	در پیش‌گاه عقل ۱۱۴
توحید عملی ۸۳	خطر احتمالی ۱۱۴
شرک و بت‌پرستی ۸۴	خبر بزرگ ۱۱۵
از خودپرستی تا خداپرستی - تذکر عرشی	پرده غفلت ۱۱۶
..... ۸۵	معاد در پرتو وحی ۱۱۸
سخن قرآن ۸۷	آیا اعتقاد ما به معاد کورکورانه است؟ ۱۱۹
شرک عملی ۸۸	خسران ابدی ۱۲۰
نفی عبودیت غیر خدا ۸۹	استدلال‌های قرآن ۱۲۱
شرک جلی و خفی ۹۱	استدلال بر امکان معاد ۱۲۱

۱۶۴	شعور باطنی مخزن اعمال	۱۲۶	ماجرای حضرت ابراهیم علیه السلام
۱۶۶	احباط و تکفیر	۱۲۸	نتیجه:
۱۶۸	گروه‌های سه گانه	۱۲۸	معاد در پرتو عدل و حکمت خداوند
۱۷۰	مفهوم راست و چپ	۱۲۸	معاد در پرتو عدل الهی
۱۷۱	گواهان روز حساب	۱۳۱	عدل الهی در پرتو اعتقاد معاد
۱۷۲	شهادت دادن مأموران الهی	۱۳۲	اعتقاد به معاد یک عامل مهم تربیت
۱۷۲	شهادت دادن اعضا	۱۳۴	معاد در پرتو حکمت خداوند
۱۷۴	شهادت زمان و مکان	۱۳۷	ماهیت مرگ
۱۷۶	پاداش و کیفر اخروی	۱۳۸	روح از دیدگاه قرآن
۱۷۶	تناسب جرم با کیفر	۱۳۹	حس و فکر
۱۷۸	تجسم اعمال	۱۴۰	خواب و رؤیا
۱۷۹	کلام قرآن	۱۴۲	مرزهای زمان و مکان
۱۸۱	همنشینان انسان	۱۴۳	تشابه مرگ و خواب
۱۸۳	صورت‌های واقعی انسان	۱۴۴	رؤیاهای رحمانی
۱۸۵	نیت یا روح عمل	۱۴۶	حیات در عالم برزخ
۱۸۷	اخلاص	۱۴۶	قیامت صغری
۱۸۸	قلب سلیم	۱۴۶	عالم برزخ
۱۸۹	سرمنزل قافله بشریت	۱۴۸	زندگی در عالم برزخ
۱۹۰	روز حسرت	۱۵۰	سلب اختیار
۱۹۲	منزل گاه ابدی	۱۵۰	آثار اعمال
۱۹۴	بهشت و صف ناپذیر	۱۵۲	بدعت‌ها
۱۹۶	در آستان قرب خدا	۱۵۴	رسیدگی به اعمال در برزخ
۱۹۸	خوف از خدا	۱۵۴	قیامت کبری
۲۰۰	گم گشته پیدا	۱۵۴	جهان در آستانه قیامت
۲۰۲	فلسفه آفرینش	۱۵۶	برپایی محشر
		۱۵۸	روز بزرگ
		۱۶۱	سنجش اعمال
		۱۶۳	پرونده اعمال
بخش دوم: هدایت‌شناسی - وحی‌شناسی			
۲۰۹	فصل اول: نبوت		

۲۵۳ امانت	۲۰۹ ضرورت شناخت وحی
۲۵۳ مبارزه با ظلم	۲۱۳ هدایت عامه
۲۵۳ اخلاق خانوادگی	۲۱۹ فعالیت‌های انسان
۲۵۴ مهربانی با بردگان	۲۲۱ نیاز انسان به مکتب
۲۵۵ نظافت و بوی خوش	۲۲۳ ناتوانی مکتب‌های بشری
۲۵۵ برخورد و معاشرت	۲۲۴ نقص نسبی دانش بشری
۲۵۶ نرمی در عین صلابت	۲۲۵ ویژگی علوم اجتماعی
۲۵۷ عبادت	۲۲۶ نقض مطلق دانش بشری
۲۵۷ زهد و ساده زیستی	۲۲۷ نیاز به مکتب آسمانی
۲۵۸ اراده و استقامت	۲۲۸ علم زندگی
۲۵۸ رهبری، مدیریت و مشورت	۲۲۹ هدایت تشریعی
۲۵۹ نظم و انضباط	۲۲۹ اختصاصات پیامبران
۲۶۰ شنیدن انتقاد و تنفر از چابلوسی	۲۳۲ مصونیت از گناه
۲۶۰ مبارزه با نقاط ضعف	۲۳۳ مصونیت از اشتباه
۲۶۰ دارا بودن شرایط رهبری	۲۳۷ تفاوت پیامبران و نوابغ
۲۶۱ روش تبلیغ	۲۳۸ جنبه بشری
۲۶۲ تشویق به علم	۲۳۸ هدف نبوت‌ها و بعثت‌ها
۲۶۲ قرآن معجزه جاوید	۲۴۳ دین یا ادیان؟
۲۶۵ اعجاز قرآن	۲۴۳ تفاوت در مقتضیات زمان
۲۶۵ جنبه‌های اعجاز قرآن	۲۴۵ تفاوت در سطح تعلیمات
۲۶۶ الفاظ قرآن	۲۴۷ پیامبران صاحب شریعت
۲۶۸ معانی قرآن	۲۴۸ ختم نبوت
۲۶۹ موضوعات قرآنی	۲۴۹ علل تجدید نبوت‌ها
۲۷۱ گستردگی معانی	۲۵۱ پیامبر اکرم ﷺ
۲۷۲ خدا در قرآن	۲۵۲ دوران کودکی
۲۷۳ پیوند انسان با خدا	۲۵۳ تنفر از بی‌کاری

قرآن، تورات و انجیل	۲۷۴	۳. آیه اولی الامر	۳۱۸
تواریخ و قصص	۲۷۴	امام در عینیت جامعه	۳۲۰
قرآن و خبر از آینده	۲۷۵	بخش سوم: جمهوری اسلامی	
فصل دوم: ولایت - امامت - رهبری ..	۲۷۶	فلسفه سیاسی در عصر غیبت	
تعریف امامت	۲۷۶	عصر حاکمیت عالم ربانی	
تعریف ولایت	۲۷۷	فصل اول - حکومت	۳۴۳
نگرش کلی ما به مسأله امامت	۲۷۸	حکومت و ولایت	۳۴۳
جایگاه امام در عقاید شیعی	۲۸۳	لزوم حکومت در جامعه	۳۴۳
امامت حجت خدا و پرچم هدایت	۲۸۳	رابطه حکومت و ولایت	۳۴۴
یادآوری:	۲۸۹	انواع حکومت‌ها	۳۴۵
رهبری سیاسی و حکومتی امام در		انواع حکومت‌های غیر الهی	۳۴۵
جامعه	۲۹۰	وقوع حکومت دموکراسی در خارج یا	
امام الگوی امت	۲۹۴	مردم‌سالاری دینی	۳۴۷
امام بیان‌کننده قرآن و معارف اسلامی ..	۲۹۷	بررسی اصل استدلال	۳۴۸
ویژگی‌های امام و وظائف امت در قبال		ولایت و حکومت الهی در قرآن	۳۴۹
امام	۳۰۱	ولایت الهی	۳۴۹
وظایف امت در قبال اسلام	۳۰۲	قانون‌گذار کیست؟	۳۴۹
شناسایی، رجوع و پیروی امام	۳۰۲	ولایت مطلق الهی	۳۵۱
دلبستگی و محبت به امام	۳۰۴	حاکمیت الهی	۳۵۲
بیزاری از دشمنان امام	۳۰۹	نظام توحید و نظام شرک	۳۵۴
دو ویژگی امام	۳۱۲	لزوم تشکیل حکومت اسلامی	۳۵۴
عصمت	۳۱۲	شاهدی از زندگانی علی علیه السلام	۳۵۷
علم امام	۳۱۴	لزوم اجرای احکام اسلام	۳۵۹
تعیین امام	۳۱۵	چند نمونه از احکام اجتماعی	۳۶۰
۱. حدیث غدیر	۳۱۷	مقاصد حکومت اسلامی	۳۶۲
۲. آیه ولایت	۳۱۸	فصل دوم - حاکمیت علم و عالم در عصر	
		غیبت	۳۶۶
		ولایت فقیه و حکیم و عارف ربانی حاکم	

اسلامی و خصوصیات او.....	۳۶۶	فهرست آیات قرآن کریم.....	۳۹۸
حاکم اسلامی کیست؟.....	۳۶۶	فهرست احادیث.....	۴۰۶
انبیا حاکمان الهی.....	۳۶۷	فهرست اصطلاحات.....	۴۰۹
خصوصیات رهبر اسلامی.....	۳۶۸	فهرست اعلام.....	۴۱۳
حکومت اسلامی در زمان غیبت.....	۳۷۳	فهرست کتب.....	۴۱۶
ولایت حاکم اسلامی.....	۳۷۷	کتابنامه.....	۴۱۷
اعمال ولایت حاکم.....	۳۷۷		
الف) احکام و مقررات جامعه اسلامی.....	۳۷۷		
توضیح آیه «اولی الامر».....	۳۸۰		
فرمان امام به مجلس شورای اسلامی.....	۳۸۱		
ب) مسوولان اجرایی.....	۳۸۲		
فرمان ریاست جمهوری شهید رجایی.....	۳۸۲		
ج) دستگاه قضایی.....	۳۸۳		
نقش مردم در حکومت اسلامی و شورا.....	۳۸۳		
نقش مردم در حکومت اسلامی.....	۳۸۳		
مقصد رسالت انبیا.....	۳۸۴		
مسئولیت مردم.....	۳۸۶		
علت پایداری حکومت طاغوت.....	۳۸۶		
نتیجه بحث.....	۳۸۷		
مردم و حاکم اسلامی.....	۳۸۸		
حقوق والی و مردم.....	۳۸۹		
رسیدگی به مشکلات مردم.....	۳۹۰		
شورا در اسلام.....	۳۹۱		
شورا و شورا.....	۳۹۲		
آثار مشورت و اهمیت آن.....	۳۹۳		
موارد مشورت.....	۳۹۴		
ویژگی‌های افراد مورد مشورت.....	۳۹۶		
الف) ویژگی‌های مثبت.....	۳۹۶		

مقدمه

۱- در این نوشتار به ایده و عقائد ربّانی و جهان بینی الهی، و فلسفه وحی الهی خواهیم پرداخت.

شناخت ایده دین و جهان بینی الهی و معارف دینی برای فهم بهتر اسلام و نیز برای شناخت ادیان آسمانی و ارتباط با علوم انسانی و گسترش گفتگوهای علمی با نسل جوان، برای اسلام شناس بلکه هر دین شناس، امری ضروری است. همه ما برای ایجاد همبستگی میان راه و روش اسلام و شیوه زندگی انسانی، و به عبارت دیگر برای ارتباط بین اسلام شناسی و انسان شناسی و انتشار بهتر معارف الهی میان جوامع انسانی به دین فهمی، سخت نیازمندیم.

۲- در حقیقت احکام دین را باید دو بخش دانست: احکام فرعی و احکام اصلی. آنچه در ساخته شدن آدمیان بیش از هر چیز مورد نیاز است و در قرآن مورد تأکید قرار گرفته، همان فقه اعتقادات یا احکام اصلی است که باید آن را «فقه اکبر» نامید. حدود نود درصد آیات قرآن درباره آن نازل شده است. حال آنکه تنها حدود ده درصد آیات به احکام فرعی (اصول کردار خارجی انسان) پرداخته است.

بیشتر تلاش حوزه های علوم اسلامی تاکنون در تقویت فقه احکام بوده است نه فقه اعتقادات و اخلاق. در حالی که فرهنگ اسلام و حوزه های علوم اسلامی کهن از همه جهات از غنای کامل برخوردار است. لازم است به دست متفکران و

مجتهدان، مرواریدهای حیات و صدفهای رونق بخش زندگی از این دریای ژرف استخراج گردد و به انسان تشنه حقیقت در عصر حاضر عرضه شود.

اگر امروز در عرضه معارف و ایده دین به جهانیان، ناتوان باشیم مطمئناً نسل تحصیل کرده در آینده، جهان بینی بلکه فرهنگ مطلوب خویش را از جوامع دیگر خواهد پذیرفت. در آن صورت باید منتظر پیامدهای منفی و رسوخ باورهای بیگانگان در جامعه خویش باشیم.

در هر حال، وظیفه ماست که با معارف قرآن انس گیریم و آن نور آسمانی را از ظلمت‌های ساخته دشمن برهانیم و معارف زلال و زندگی ساز آن را به طور تطبیقی و مقارن در جوامع علمی و دینی مطرح و عقیده صحیح الهی را به جهانیان ارائه دهیم. در این راستا متن درسی حاضر درباره دین‌شناسی و فقه اعتقادات، تنظیم و به جویندگان تقدیم می‌شود.

۳- وجود چند شرط در اسلام‌شناسی، ضروری است. شروط لازم برای شناخت اسلام عبارتند از: بهره‌مندی از علوم عربی، منطق، کلام، اصول، فقه، تفسیر، حدیث و تاریخ. شروط کافی عبارت است از: بهره‌مندی از دانش فلسفه و عرفان، و شناخت کامل قرآن، و انسان.

انسان‌شناسی شامل چند بخش است: انسان‌شناسی دینی - عرفانی - فلسفی - فیزیکی - اجتماعی و تاریخی.^۱

انسان‌شناسی اجتماعی، خود شامل چند بخش است: انسان‌شناسی فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و حقوقی.

به اعتقاد نگارنده، قرآن به نتایج تمام اقسام فوق، پرداخته است. از سوی دیگر، فلسفه یابی بدون آشنایی با مکتب‌های عرفانی، مشاء، اشراق، حکمت متعالیه، جهان بینی و ایدئولوژی، امری ناممکن است. چنانکه در شناخت

قرآن نیز باید وحی و مخاطبان آن و ارتباط کامل قرآن با عرفان، حکمت، برهان و علم را بدرستی شناخت.^۱

توضیح اینکه انسان‌شناسی دینی بدون شناخت مخاطب دین (انسان) مفهومی ندارد. آنکه برای هدایت جامعه دانش می‌اندوزد باید بداند که دین چگونه با انسان و اجتماع رابطه دارد.

آنچه امروزه در حوزه‌های علوم اسلامی مشکل آفرین بوده و بازدهی تبلیغات را کاستی بخشیده است کمی نوع ارتباط و شناخت هدایتگران مردم از انسان است. در انسان‌شناسی عرفانی آنچه بیشتر مورد توجه است کمالات انسانی، شناخت انسان کامل، توجه به حق (حقیقه الحقایق)، ارتباط انبیاء و اولیای الهی با معبود واقعی و در یک جمله، ارتباط کل عالم با الله تبارک و تعالی است.

چنانچه در ادامه، توضیح خواهیم داد در انسان‌شناسی فلسفی، عقل و نفس انسان و رابطه او با پروردگار مورد مطالعه قرار می‌گیرد، در انسان‌شناسی فیزیکی، بدن انسان، و در انسان‌شناسی اجتماعی، فرهنگ انسان (مردم، جامعه، اقتصاد، سیاست و حقوق آنها) و در انسان‌شناسی تاریخی، تاریخ انسان و تمدن و جمعیت و قبایل آن مورد ارزیابی واقع می‌شود.

۴ - قرآن کریم بعنوان متن کامل دینی در یک آیه، همه مباحث فوق و عظمت دین‌شناسی و منزلت آخرین سفیر الهی را برای تعلیم و تربیت و هدایت جهانیان متذکر شده است:

﴿لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾.^۲

۱. اسرار الشریعة سید حیدر آملی، مقدمه، چاپ تهران ۱۳۸۲، وزارت ارشاد.

۲. آل عمران: ۳، آیه ۱۶۴.

در قرآن کریم، موضوع «مَنّت» (احسان از طریق اعطای نعمت بزرگ) در چند آیه که بیشتر مربوط به شخصیت انبیاء و اهداف آنهاست، ذکر شده است. چنانکه در آیه دوم از سوره قصص، سخن از منت‌گذاری بر مستضعفان به خاطر برقراری حکومت انبیای الهی برایشان، به میان آمده است.

شگفت آنکه خدای متعال در قرآن، آفرینش همه هستی را «مَنّت» نام نمی‌نهد. بلکه آن را فضل و رحمت خویش می‌شمرد. ولی موضوع فرستادن پیامبر برای هدایت و تربیت مردم را منت و نعمت بزرگ می‌نامد! در عصر حضرت صادق علیه السلام عالمی درباری در مسجد برای مردم از قرآن سخن می‌گفت: روزی درباره آیه «لَنَسْتَأْتِيَ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ» اظهارداشت: منظور از «نعیم» که خداوند در قیامت از بندگان درباره آن پرسش خواهد کرد، خوراک، پوشاک و... است.

امام صادق علیه السلام در مسجد حضور یافت تا با پاسخ به او از ساحت قدس قرآن دفاع کند. حضرت از وی پرسید: چگونه خداوندی که به فضل و رحمت خویش تمامی مواهب مادی و غیر مادی را به ما عطا فرموده و سفره پر برکت گسترانیده، در آن روز از نعمت‌های کوچک مادی پرسش و مواخذه خواهد کرد؟! اینکه این چنین با تأکید می‌فرماید: حتماً از نعمت‌ها می‌پرسیم، منظور نعمت هدایت، و ولایت انسان کامل است.

با این بیان معلوم می‌شود که آنچه حقیقتاً نعمت بزرگ الهی است و سزاوار است تا کلمه «مَنّت» درباره‌اش به کار رود، وجود انسان کامل و عالمان ربانی و شخص عدالت گستر الهی و حکیم و عارف هدایت‌گر آدمی است. همان که خداوند درباره‌اش فرموده: «لَوْلَاكَ لَمَّا خَلَقْتُ الْآفَلَاقَ» یعنی وجود مقدس رسول خدا صلی الله علیه و آله، امیر مؤمنان علیه السلام، انبیا و اولیا.

مسئلاً شخصیت پیامبر که همواره الگو و جاوید است، موضوع و مصداق اصلی آیه فوق است. و کسی مشمول این نعمت بزرگ است که به شخصیت آن حضرت

کمال عنایت را داشته باشد.

باید پرسید که این شخصیت دارای چه خصوصیات است که همه ما باید در حدّ توان بدان متصف گردیم؟ سه ویژگی از مشخصات ذاتی مقام رسالت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله است:

۱. مقام تلاوت آیات: واسطه فیض حق باشد؛ آیات را دریافت کند و برای بشر تلاوت و تشریح نماید و جهان بینی الهی را در انسان پدید آورد.

۲. مقام تزکیه بشر: رفع موانع برای رشد عالی و تربیت کامل دینی.

۳. مقام تعلیم کتاب و حکمت: مقام علمی (معلمی) و عملی و اعطای ایدئولوژی و بهترین فلسفه عملی به آدمیان.

ذکر تربیتی مراحل فوق در آیه شریفه نشانه اهمیت مرحله اول و مقدمه بودن برای دو مرحله بعد است؛ یعنی بیشتر از تعلیم و تربیت، تزکیه و ایجاد محیط مناسب برای رشد اخلاق و انجام عمل صالح، باید تفکر شخص را هدایت کرد و نگرش صحیح به هستی را به وی آموخت. رسول خدا صلی الله علیه و آله نیز در سال‌های اول بعثت - که بیشتر آیات جزء سی‌ام قرآن نازل شده است - اغلب در صدد تحول تفکرات و القای جهان بینی و معرفت مبدأ و معاد به مردمان آن دوران بود.

کوتاه سخن اینکه: مقام «يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ» مقام تفکر آفرینی صحیح نسبت به جهان هستی و بنیان جهان بینی در افراد است.

«تلاوت» یعنی قرائت و تشریح آیات به نحوی که جایگاه علمی، اخلاقی و عملی آیات بیان شود.^۱ آیات تکوینی و تشریعی نیز به تعبیر قرآن سه گونه است: آیات آفاتی (بیرونی): «سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْآفَاقِ»^۲.

۱. مفردات، راغب اصفهانی. با این تعریف، تلاوت اخصّ از قرائت است.

۲. فصلت: (۴۱) آیه ۵۳.

آیات انفسی (درونی): «سَتَرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْآفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ»^۱.

آیات کتاب تدوین (قرآن): «تِلْكَ آيَاتُ اللَّهِ تَتْلُوهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ»^۲.

بنابراین مقام «يَتْلُوْا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ» مقام تفکر آفرینی صحیح نسبت به جهان هستی و بنیان جهان بینی در افراد است؛ یعنی همان‌که باید همگان - به مقتضای آیه «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ»^۳ - در پی آن بوده و هر یک تلاوت کننده آیات الهی برای مردم باشند. همان چیزی که در این زمان حکیمان و عارفان از راه دریافت معارف از انبیا و اولیا عهده‌دار آن هستند.

اما چه بسیار تفاوت میان ما و ایشان است! آنان تلاوت کنندگان - به معنای ذکر شده - قرآنند و ما قرائت کنندگان آن.

مقام دوم (تزکیه نفوس بشر) از بزرگ‌ترین وظایف پیامبران است. در این مرحله، اولین قدم برای هر مربی، برداشتن موانع رشد و کمال از بزرگ راه سیر فرد و اجتماع است. البته این امر به طور مطلوب و کامل میسر نمی‌شود مگر با ایجاد حکومت الهی و نظام عدل قرآنی، چه آنچه هیچ‌کس به تنهایی بدون برخورداری از قدرت و تدبیر علمی و اجرایی نمی‌تواند زشتی‌های سد راه سعادت آدمی را از میان ببرد. در حقیقت ایجاد حکومت، یعنی ایجاد زمینه‌های تربیت و تعلیم انسان‌ها. پس از رفع موانع، قدم دوم حفظ محاسن آدمیت و تقویت نهال انسانیت است. اینجاست که تربیت و پرورش انسان تحقق می‌پذیرد و زمینه‌های ظهور اسلام در عرصه گیتی نمودار می‌شود.

آیا ما در تحقق این هدف، چونان پیامبران، مربی بشر بوده‌ایم؟ و آیا در زمینه

۱. همان.

۲. احزاب: ۳۳، آیه ۲۱.

۳. احزاب: ۳۳، آیه ۲۱.

سازی تعلیم و تربیت کوشا و متعهد بوده‌ایم؟ یا آنکه به گفته شاعر:

میان ماه من تا ماه گردون تفاوت از زمین تا آسمان است

مقام سوم (تعلیم کتاب و حکمت) نشان از جایگاه معلمی پیامبران و اصلی‌ترین کار ایشان دارد؛ چنانکه رسول خدا ﷺ فرموده است: «و بالتعلیم أُرْسِلْتُ».^۱

آدمی با آموزش به همراه پرورش رشد خواهد کرد. تعلیم کتاب نیز همان تعلیم ایدئولوژی و قوانین و احکام اصلی (اعتقادات و فکر و نظر) و احکام فرعی (اخلاق و آداب و رفتار) است. تعلیم حکمت نیز تصویر عمیق همین جوانب است.

سفیر الهی با بنیان نهادن جهان بینی و ایجاد تزکیه و پایبند کردن آدمی به کتاب و حکمت، او را قانونمند تربیت کرده، نظم نوین الهی و ایمان به نظام داری عالم را در بشر به نهایت می‌رساند. به گونه‌ای که همگان به نظام الهی و حقیقت عالم، معتقد و پایبند شوند.

حال جای این پرسش است که آیا منظور از «الکتاب» تمام کتاب تدوین (قرآن) و تکوین است یا مراد تنها احکام الهی است؟

بر اساس دیدگاه حکما و عرفا (و ما نیز بدان معتقدیم) منظور تمام کتاب تدوین و تشریع است. زیرا کلمه «الحکمة» در آیه حاکی از آن است که تلاوت آیات و تزکیه، موجب بنیان ایدئولوژی کامل و عمل صالح می‌گردد؛ یعنی معرفت و عبادت که هدف اصلی انبیا بوده است.

از سوی دیگر، از آیه مورد بحث استفاده می‌شود که انسان و علم و دین پیوندی ناگسستنی دارند و تنها اسلام است که علم و برهان و عرفان را روشن ساخته، بشر را بدان می‌رساند.

زاحمد تا احد یک میم فرق است تمام ممکنات در میم جمع است

۵- هدف ما از تدوین این نوشتار بیان معارف الهی به شیوه تطبیقی و مقارنه‌ای است. و این شیوه بدان علت برگزیده شد که الهیات کلام و حکمت و عرفان با الهیات قرآنی توأم بررسی شوند. چنانکه شیوه قرآن نیز چنین است. در قرآن کریم اعتقادات اهل کتاب، دهرگرایان و صائبین، مطرح و مورد استدلال قرار گرفته است. و این نشان می‌دهد که در تفکر اسلامی بررسی عقاید و نظر مکتب‌های الهی و بشری مورد عنایت است بی‌آنکه ترسی از طرح این مسائل در میان باشد.

به علاوه، این شیوه آزادترین شکل برخورد اندیشه‌ها و بهترین راه برای اهل دانش و مذهب است.

قرآن نیز که دربردارنده بهترین روش‌هاست از همین طریق به بحث پرداخته است. دانشمندان علوم اسلامی، حکما و فلاسفه، همچون شیخ الرئیس در فلسفه اسلامی، شیخ طوسی در فقه و حقوق اسلامی و دیگران از این اسلوب پیروی کرده‌اند.

شیخ الرئیس در کتاب شفا اموری چون فلسفه، اعتقادات، ریاضیات، منطق، نجوم و طب یونان باستان (جهان غرب در آن عصر) را مورد نقد و بررسی قرار داده، به آنچه صحیح و قابل استفاده بوده اشاره کرده است و آنچه ناصواب می‌نموده، مشخص کرده است.^۱

شیخ طوسی «ره» در کتاب‌های کلامی، تفسیری، فقهی^۲ و... انواع فرقه‌های حقوقی در اسلام را مورد نقد و تحلیل قرار داده است. وی در کتاب مبسوط دیدگاه‌های اهل سنت را نقل کرده و درباره نظرهای آنان به بحث پرداخته است.

همه اینها ثابت می‌کند که روش تطبیقی و مقارن، هم در قرآن و هم نزد فیلسوفان و عالمان گذشته و حال از جمله مرحوم علامه مطهری شیوه صحیح بحث و تحقیق

۱. بوعلی سینا، شفا، ج ۱، الی ۱۰، چاپ کتابخانه مرعشی، سال ۱۳۶۳.

۲. شیخ طوسی، تمهید الاصول، چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۶۴ ش.

بوده است.^۱

۶- نظام اعتقادی از نظام دینی و کلام و حکمت و عرفان خارج نیست و نظام به مجموعه‌ای گفته می‌شود که بین اجزا و قوانین آن جبر تعادلی و نظم ویژه‌ای حاکم باشد. البته نظام‌ها و تشکیلات، هم جنبه نظری دارند و هم جنبه عملی.^۲ هر پژوهشگری که بخواهد فلسفه دین و معارف دینی را بشناسد، باید از دریچه یکی از این سه نظام به دین بنگرد. در غیر این صورت دین‌شناسی او سطحی و غیر تخصصی خواهد بود.

برای دقت بیشتر، تفاوت‌های این سه شیوه (نظام) را از جهت موضوع، غایت و روش، مورد مطالعه قرار می‌دهیم:

شیوه کلام الهی:

کلام، علم به اعتقادات دینی و اثبات مبدأ و معاد (و اثبات امامت و عدل الهی از دیدگاه شیعه) است. موضوع آن، اعتقادات دینی (توحید و... معاد) و غایت آن، دفاع از حریم دین و معتقدات دینی است و روش آن بیشتر استقرایی و به ندرت قیاسی است.

شیوه حکمت الهی

فلسفه، دانشی است مربوط به حالات موجود از آن نظر که موجود است؛ یا علم به وجود از آن نظر که وجود دارد.

۱. مرتضی مطهری، جهان بینی توحیدی، ج ۱ تا ۵.

۲. سه نظام کلامی، فلسفی و عرفانی مهم‌ترین نظام فکری، اعتقادی هستند که متکفل بررسی الهیات و اعتقاداتند. (در اینجا نظام‌های غیر الهی محض مورد نظر نیست).

موضوع فلسفه، وجود است و غایت آن، یافتن بینش کلی نسبت به هستی و علت علتهاست و روش آن قیاس و گاهی استقراست.

شیوه عرفان الهی

عرفان، علمی است که از توحید و ولایت و نبوت و ویژگی‌های آن‌ها بحث می‌کند. موضوع آن حق تعالی و غایت آن خداگونه شدن انسان و روش آن در عرفان نظری، کشفی قیاسی و استقرایی است و در عرفان عملی، کشفی و شهودی و تجربی می‌باشد.

علت پیدایش این سه شیوه آن است که دین الهی دارای ظاهر و باطنی تا بی‌نهایت است. متکلمان و فقها بیشتر با ظاهر کار دارند و دارای تفکری ظاهری و شریعتی‌اند لیکن حکما و عرفا چون با باطل کار دارند بیشتر طریقتی و حقیقتی‌اند.^۱ این سه شیوه، هر کدام به مسائل نظری و عملی تقسیم می‌شوند:

۱. در کلام نظری بحث از مسائل اعتقادی نسبت به دین، و در کلام عملی (فقه) بحث از مسائل عملی است.

بر این اساس، آنان دین را همان اعتقادات اصولی و انجام فروع می‌دانستند. با توجه به این تقسیم، ارتباط علم کلام با علم فقه بسیار است.

۲. حکیمان یونان، فلسفه یا حکمت را نیز به نظری و عملی تقسیم کرده‌اند. نزد آنان حکمت نظری شامل الهیات، ریاضیات و طبیعیات، و حکمت عملی شامل اخلاق فردی، اقتصاد و سیاست بود. بر این اساس، حکمت نظری شامل اصول اساسی جهان بینی و حکمت عملی شامل فروع ایدئولوژی بود.

۱. میان حکمت الهی و حکمت یونانی تفاوت‌های بسیاری است؛ هر چند اشتراک‌هایی نیز با هم دارند.

۳. در عرفان نظری بحث در اصول جهان بینی عرفانی است و در عرفان عملی در اصول اساسی سلوك الى الله و کامل شدن انسان است.^۱

با توجه به این سه نظام اعتقادی و عملی پی می بریم که دین شامل مسائل نظری و عملی می شود؛ یعنی یک متفکر الهی باید بداند که این سه شیوه چگونه از دین، کسب معرفت می کنند. دین را چگونه طرح کرده، می شناسند و می شناسانند. برخی از علمای بزرگ، نظام دین را به گونه ای فقیهانه - عارفانه چنین تقسیم کرده اند:

فقه اکبر شامل اعتقادات

فقه اوسط شامل اخلاق

فقه اصغر شامل احکام

این تقسیم به ظاهر کامل ترین تقسیمی است که بزرگان دین کرده اند. چه آنکه میان اجزای آن جبر تعادلی (پیوند و ارتباط کامل) برقرار است و هر کدام دیگری را جذب و تأیید می کند.

تقسیم دیگری که از نوعی جامعیت برخوردار است اینکه: نظام دین دارای دو نوع حکم است: حکم اصلی و حکم فرعی. آیات و روایات دینی یا به اصول دیانت مربوط است و یا مربوط به فروع دیانت (مشمول بر احکام فرعی) است.

در پایان مقدمه، توضیح چند نکته ضروری است:

۱ - دین شامل اموری ظاهری و باطنی است و شناخت هر دو قسم ضروری است. اگر فردی فقط یکی از این دو را فراگیرد، دانش و نگرش دینی او نیز ناقص خواهد بود.

۲ - در این اثر، درک و فهم فقه اصغر و محدث «فهم شریعتی» و دانستن فقه

۱. سید حیدر آملی، اسرار الشریعة، چاپ مرکز مطالعات و تحقیقات فرهنگی مقدمه و جامع الاسرار چاپ مرکز مطالعات و تحقیقات فرهنگی مقدمه.

اوسط (فهم عقلی)، «فهم طریقتی» نامیده می‌شود، در اینجا عقل بر فهم دینی حاکم است، و درک و فهم فقه اکبر که کشفی است «فهم حقیقتی» است و در آن کشف و شهود بر فهم دینی حاکم است.

۳- چنانچه گذشت، فقیهان و متکلمان نقلی و محدثان، اصولاً دارای فهم ظاهری و شریعتی نسبت به دین هستند و متکلمان عقلی و حکما دارای فهم طریقتی، و عرفا و اولیا دارای فهم حقیقی‌اند.

۴- دین همانند تبلور انسان کامل است که دارای جسم و روح است که فقه اصغر بررسی جسم آن را به عهده دارد و فقه اکبر بررسی روح و جان آن را. لذا انسان‌شناسی در کنار اسلام‌شناسی امری ضروری می‌نماید که ما در صدد آن هستیم.

دکتر یحیی کبیر - دانشگاه تهران

پردیس قم - گروه فلسفه ۱۳۸۶